

אות

כתב עת לספרות ולתיאוריה

01 גיליון
2010 סתיו

מרכז קיפ לחקר הספרות והתרבות העברית

אוניברסיטת תל־אביב

עורכים מיכאל גלזמן, מיכל ארבל
המערכת אבנר הולצמן, חנה נוה, מנחם פרי, חנה קרונפלד, עוזי שביט, זיוה שמיר

רכזי המערכת איל בסן
עריכת טקסט דינה הורביץ
עריכה גרפית ענת שטיינדלר

על העטיפה: רישום מאת פרנץ קפקא

ot.kipp@gmail.com

© 2010 כל הזכויות שמורות למערכת אות, מרכז קיפ, בניין רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 6997801

הוצאת הקיבוץ המאוחד
נדפס ברפוס חדקל, תל אביב, תש"ע

מעזות לצעוד על שדה חדש? על תודעתן המגדרית והלאומית של המבקרות הראשונות בספרות העברית

דנה אולמרט

א

במאה וחמישים השנים האחרונות משתחררת התרבות היהודית בהדרגה מן ההפרדה המסורתית בין נשים ונשיות לבין חיים אינטלקטואליים ויצירה אמנותית. נשים החלו

* מאמר זה נכתב במהלך לימודי פוסט־דוקטורט בחוג לספרות עברית באוניברסיטת תל־אביב. אני מודה לות"ת, לחוג לספרות ולעומד בראשו, מיכאל גלזמן, על התמיכה הנדיבה שסייעה לי להתפנות למחקר. אני מבקשת להודות גם ל"קרן הזיכרון לתרבות יהודית" (Memorial Foundation for Jewish Culture) בניו־יורק עבור מלגת פוסט־דוקטורט על שם אפרים אורבך שהוענקה לפרויקט זה וסייעה לי רבות. תודה גם לעובדי מכון "גנזים" על שאיפשרו

לקחת חלק פעיל בעולמה של התרבות העברית ולתת פומבי לעמדותיהן בעניינים הנוגעים ליצירה, להשכלה ולחינוך רק בשלהי תקופת ההשכלה.¹ הראשונות שפרצו את המחסום המגדרי ונכנסו כיוצרות פעילות אל מרחבה של התרבות העברית החדשה היו הסופרות. דבורה בארון, הסופרת הראשונה בתרבות העברית החדשה שזכתה להכרה ולהערכה, פרסמה את סיפוריה הראשונים בשנת 1902, בהיותה בת חמש עשרה.² שאיפותיה של בארון ללמוד ולהרחיב את השכלתה זכו לתמיכתם הפעילה של בני משפחתה, ובייחוד של אביה, שהיה רב, ושל אחיה המבוגר. לולא המסגרת המשפחתית, שהייתה ליברלית באופן חריג לזמנה, ספק רב אם בארון הייתה זוכה להשביע את רעבונה האינטלקטואלי, ללמוד בגימנסיה הרוסית לבנות במריאמפול, לפרנס עצמה בכבוד כמורה פרטית ולפרסם מסיפוריה בעיתונים ובכתבי עת עבריים.

בשנות התשעים של המאה התשע עשרה, עוד בטרם ראו אור סיפוריה הראשונים של דבורה בארון, הופיעו בדפוס סיפוריהן של הסופרות הארץ-ישראליות הראשונות, בנות העלייה הראשונה, נחמה פוחצ'בסקי וחמדה בן-יהודה. אולם בשונה מבארון, סופרות אלו מעולם לא העמידו את הכתיבה הבלטרסטיית במקדח חייהן אלא עסקו בה כעניין צדדי שנלווה לעיסוקיהן האחרים: פוחצ'בסקי ניהלה ביד רמה את משק ביתה בראשון לציון, עסקה בפעילות למען ציבור הנשים בארץ-ישראל ואף שימשה כמנהיגה של "אגודת הנשים" בראשון לציון;³ חמדה בן-יהודה סייעה רבות לבעלה אליעזר

לי גישה לחומרים ארכיוניים, וכן למיכל ארבל ולקוראת/ת האנונימית/ת של המאמר על ההערות מאירות העיניים והמועילות שהעמידו אותי על אידיוקים וסייעו רבות בגיבוש הנוסח הסופי של המאמר.

הכתרת "מעזות לצעוד על שדה חדש?" שאולה מתוך ההקדמה של חוה שפירא לספרה קובץ ציורים ("ובשלהי עתה את 'קובץ ציורי' לאור, מלאה אני בטחון כי יקבלוהו כנסיון של מעזה לצעוד על שדה חדש").

1. לדיון מקיף במכלול כתיבתן של נשים בתקופת ההשכלה ראו טובה כהן ושמואל פינר (עורכים), קול עלמה עבריה: כתיב נשים משכילות במאה התשע עשרה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2006, עמ' 9-94. הכתיבה העיונית של נשים בתקופת ההשכלה והזיקות בינה לבין הרשימות והמסות של נשים בעידן הלאומיות הציונית והמודרניזם ראויות לעיון נפרד. עם זאת, ניתן להצביע על הבדל עקרוני בכל הקשור בזהותן המקצועית של המחברות בשתי התקופות: מעט הנשים המשכילות שהשתלבו בדיונים על הספרות העברית בתקופתן עשו זאת, ברוב הגדול של המקרים, במסגרת מדור שיועד למכתבי קוראים שהופנו לעורכי כתבי העת. במקרים אחרים כתבו נשים את רשימותיהן כמכתבים אישיים לסופרים ואנשי שם, והללו שימשו כפטרוניהן ודאגו לפרסום ה"מכתבים". לעומת זאת, המבקרות המודרניסטיות שבהן עוסק המאמר פרסמו את רשימותיהן ככותבות מן המניין.

2. הסיפורים "משיחות במרכבה" ו"משיחות חסידים" נדפסו בהמליץ, ניסן תרס"ב. סיפורים מוקדמים נוספים של בארון פורסמו בתוך הצפירה, הזמן והחיים והטבע - עיתון שבועי מצויר לבני הנעורים, וראו נורית גוברין, המחצית הראשונה: דבורה בארון - חייה ויצירתה, תרמ"ח-תרפ"ג, מוסד ביאליק, ירושלים 1988, עמ' 29, 313-314. על ראשית דרכה של בארון בספרות העברית ראו שם, עמ' 308-311. לביבליוגרפיה מקיפה של יצירתה המוקדמת של בארון ראו שם, עמ' 311-324.

3. יפה ברלוביץ, "אחרית דבר: סיפורת מ"בשת אבודה", בתוך: הנ"ל (עורכת), שאני אדמה ואדם: סיפורי נשים עד קום המדינה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2003, עמ' 327.

בן-יהודה בהוצאה לאור של המילון העברי שחיבר ושימשה יד ימינו בכל עיסוקיו הנוספים. גם היא, כמו פוחצ'בסקי, פעלה למען הנשים בארץ-ישראל ואף פרסמה מאמר בנושא.⁴

בראשית שנות העשרים של המאה העשרים הופיעו גם המשוררות העבריות הראשונות. שירה הראשון של רחל בלובשטיין ראה אור ב-1920, לאחר שנים של חיפושי דרך ולבטים,⁵ וכמה חודשים לאחר מכן החלו להתפרסם בכתבי עת עבריים שירים מאת מי שעתידות היו להפוך, ביחד עם רחל, למשוררות העבריות החשובות בדורן: אסתר ראב, יוכבד בת-מרים ואלישבע ביחובסקי. בשנים שקדמו לכך כבר פורסמו כמה שירים פרי עטן של נשים בעיתונות העברית, אולם רק לאחר שהתפרסמו שירים של ארבע משוררות אלה, שנחשבו כמעט מיד עם הופעתן למשוררות המרכזיות של הדור, החלה להיווצר מסורת מובהקת ובעלת נוכחות של שירת נשים בספרות העברית. שלוש מתוך ארבע המשוררות הבולטות – רחל, ראב ובת-מרים – הקדישו חלק ניכר מכוונות היצירה שלהן לעיסוק בזהותן המגדרית ונדרשו בכתבתן לקשר שבין מעשה היצירה לבין היותן נשים. כל אחת מן השלוש יצרה לעצמה שפת דימויים ייחודית וסגנון פואטי מובחן שהשירה העברית לא הכירה כמותם עד להופעתן.⁶ פרסומים אלו של הסופרות והמשוררות העבריות הראשונות פרצו את הטאבו המגדרי ששלט ברפובליקה הספרותית העברית והפכו תחום שהיה נתון לחלוטין בידי גברים לתחום הפתוח בפני שני המינים. בכך שונו פניה של היצירה העברית עד לבלתי הכר.

בין הופעתן של הסופרות העבריות הראשונות במפנה המאות לבין פרסומיהן של

4. שם, עמ' 325. רשימה חלקית של פרסומיהן המוקדמים ראו שם, עמ' 359, הערה 72. על יצירתה של פוחצ'בסקי ראו הנ"ל, "קול המלנכוליה כקול המחאה: עיון ביצירתה של נחמה פוחצ'בסקי מהמספרות הראשונות בארץ ישראל", בתוך: יעל עצמון (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות: קובץ מחקרים בין-תחומי, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים 2000, עמ' 325-336; אורלי לובין, "נחמה פוחצ'בסקי – האליבי של המקרי", בתוך: מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2002, עמ' 333-346. לדיון ברקע ההיסטורי והמגדרי להופעת סיפורת הנשים הארץ-ישראלית ראו יפה ברלוביץ (עורכת), סיפורי נשים בנות העליה הראשונה, משרד הבטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב 1984, עמ' 187-195; הנ"ל, לעיל הערה 3, עמ' 319-360.
5. השיר, "הלך נפש" שמו, פורסם בכתב העת השלח. לדיון מפורט בשיר ובמעמדו בשירת הנשים העברית ראו דן מירון, אמהות מייסדות, אחיות חורגות: על ראשית שירת הנשים העברית, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2004, עמ' 14-19; דנה אולמרט, 'ראשית צמיחתה של שירת המשוררות העבריות – מבט פסיכואנליטי ופמיניסטי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2008, עמ' 72-75. על התלבטויותיה של רחל באשר לכושר הביטוי שלה ולערכם של כוחות היצירה הטמונים בה ניתן ללמוד מתוך התכתבותה עם א.ד. גורדון, ששירה הראשון הוקדש לו. לדיון בזיקות הנרקמות בין המכתבים לבין שירה הראשון של רחל ראו אולמרט, שם, עמ' 75-80. חלקים מן ההתכתבות בין גורדון לרחל פורסמו אצל מוקי צור, את אינך בודה במרום – מכתבים מא.ד. גורדון ואליו, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1998.
6. תפיסת הזהות העצמית והמגדרית של המשוררות העבריות הראשונות, כפי שזו באה לידי ביטוי בשירתן הארס-פואטית, עמדה במוקד עבודת הדוקטור שלי, וראו אולמרט, שם.

המשוררות העבריות הראשונות, בעשור השלישי של אותה מאה, פרצו נשים לז'אנר נוסף של כתיבה והחלו לשמש כמבקרות ספרות מן המניין. ביקורת הספרות העברית התאפיינה מימיה הראשונים במאבקי כוח אידיאולוגיים, אסתטיים ופוליטיים. התחייבה הלאומית, שלוותה באכזבה עמוקה מן ההבטחות הגלומות ברעיונות ההשכלה, הובילה את המבקרים הבולטים של הספרות העברית החדשה באותה תקופה – אחד העם, יוסף קלוזנר, דוד פרישמן, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, חיים נחמן ביאליק, יוסף חיים ברנר, יעקב רבינוביץ, שלמה צמח ומבקרים נוספים – להועיד לספרות תפקיד מרכזי בתהליך כינונה של האומה. ואולם, המבקרים נחלקו בדעותיהם באשר לביטויים הסגנוניים ההולמים ביותר את תפקידיה הלאומיים של היצירה הספרותית, והם נדרשו גם למתח שבין תפקידה של הספרות העברית החדשה בקידום תהליכי גיבושה של הזהות הלאומית לבין מחויבותה לייצוג הנפש המתלבטת של היחיד – שזוהתה ברוב המוחלט של המקרים עם נפשו של הגבר היהודי המזרח אירופי הצעיר – העסוק אמנם בזהותו הלאומית אך גם בקונפליקטים אחרים, ארטיים וקיומיים. כתביהם של המבקרים, שהתאפיינו בלהט פולמוסי ובמעורבות רגשית עצומה, חושפים בבירור כי תפקידם לא התמצה בעיניהם בחייו דעתם על היצירות השונות שנכתבו בעברית; הם שאפו להתוות את כיוון ההתפתחות הרצוי לספרות העברית, שנתפסה בעיניהם, ובעיני הקהילה הלאומית כולה, כזירה מרכזית לכינונה של הזהות הלאומית.⁷

הנשים הראשונות שנכנסו לתחומה של ביקורת הספרות העברית נדרשו אף הן, כמו המבקרים הגברים בדרך ובדורות שקדמו להופעתן, להפעיל בכתיבתן סמכותיות ושיפוטיות כדי לקדם את תפיסת העולם הביקורתית והלאומית שלהן. בנוסף, הן נדרשו להתמודד עם הקשיים המיוחדים שהוצבו בפני נשים בהיכנסן לטריטוריה שהייתה עד אותה עת כל-גברית. מי היו אותן נשים שכבשו לעצמן מעמד כמבקרות ספרות וכיצד הן סללו את דרכן

7. המחקר עמד בהרחבה על דיוקנם האינטלקטואלי של המבקרים הבולטים בספרות העברית בעשורים הראשונים של המאה העשרים ועל הפולמוסים המכוננים שהתנהלו ביניהם באשר לעתידה הרצוי של הספרות הלאומית, וראו בעיקר נתן גורן (גרינבלאט), מבקרים בספרותנו: קובץ מאמרים ורשימות, גזית, תל-אביב 1944; שלום קרמר, על ביקורת ומבקרים: פרקים בתולדות הביקורת העברית, אגודת הסופרים העברים בישראל בשיתוף עם עקד, תל-אביב 1980; שמואל ורסס, ביקורת הביקורת: הערכות וגילגוליהן, יחדיו, תל-אביב 1982; גרשון שקד, הסיפור העברית 1880-1980, כרך ב: בארץ ובתפוצה, הקיבוץ המאוחד וכתר, תל-אביב וירושלים 1983, עמ' 163; אבנר הולצמן, "מיכה יוסף ברדיצ'בסקי כמבקר הספרות העברית בת-זמנו", הקונגרס העולמי למדעי היהדות, 9:ג, 1986, עמ' 273-278; איריס פרוש, קאנון ספרותי ואידיאולוגיה לאומית: ביקורת הספרות של פרישמן בהשוואה לביקורת הספרות של קלוזנר וברנר, מוסד ביאליק, ירושלים 1992; Michael Gluzman, *The Politics of Canonicity: Lines of Resistance in Modernist Hebrew Poetry*, Stanford University Press, Stanford 2003, pp. 12-35; דן מירון, הרפיה לצורך נגיעה: לקראת חשיבה חדשה על ספרותיות היהודים, עם עובד, תל-אביב 2005; ארנה גולן, בעבותות הביקורת: פרקים בתולדות ביקורת הספרות העברית ובסיפורי עגנון, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2006; חנן חבר, הסיפור והלאום: קריאות ביקורתיות בקאנון הסיפור העברית, רסלינג, תל-אביב 2007, עמ' 31-34.

אל עולמה של ביקורת הספרות העברית? תשובה על שאלה זו לא תתקבל מעיון במחקרים האקדמיים שעסקו בהיסטוריה של ביקורת הספרות העברית או התמקדו בתקופה מסוימת בתולדותיה, שכן מחקרים אלו – של גורן (גרינבלאט), קרמר, ורסס, פרוש, מירון וגולן – אינם מתייחסים כלל לפועלן של המבקרות, וברוב המקרים אף אינם מזכירים אותן. דבר זה לבדו מעודד לעסוק בכתיבתן הביקורתית של נשים אלו, לכלול אותן בתמונה הגדולה, להקדיש להן תשומת לב מחקרית ולהשיב בכך את הדיון בפועלן אל תוך ההיסטוריה של הספרות העברית.⁸ מניע נוסף לדיון בכתיבתן נעוץ בכתיבים עצמם, שמתוך חלקים מהם עולה תפיסה מקורית ואף חדשנית לזמנה של הספרות העברית.

ב

סקירה של רבים מכתבי העת, מהעיתונים ומהאנתולוגיות שראו אור בעברית בעשורים הראשונים של המאה העשרים מלמדת כי פחות משלושים נשים פרסמו רשימות, מסות ומאמרי ביקורת על ספרות, אמנות ותרבות מראשית המאה העשרים ועד לשנת 1934.⁹ בשנה זו נוסד הירחון דבר הפועלת, שניתן להגדירו כנקודת תפנית בהקשרה

8. מבחינה זו המאמר יוצא מתוך גישתן הפמיניסטית הקלאסית של איליין שואלטר וטילי אולסון, שמחקריהן התמקדו בהעלאה מן האוב של כותבות שהודרו מתוך ההיסטוריוגרפיה של הספרות האנגלית והאמריקנית, וראו Elaine Showalter, *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Bronte to Lessing*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1977; Tillie Olsen, *Silences*, Delacorte Press/Seymour Lawrence, New York 1978

9. המבקרות הן ד. אברהמית, חנה אורלוב, אלישבע (ביחובסקי), רחל (בלובשטיין), קלרה בלום, לאה גולדברג, מרים וולמן-שירטשק, רחל וישניצר-ברנשטיין, מרים זינגר, חנה טולקובסקי, רחל צנלסון-שז"ר, לוטה לוינסון, מרים סרקין, זהבה פבזר, נחמה פוחצ'בסקי, רחל פייגנברג, שלומית פלאום, איטה פקטורית, שולמית קלוגאי, רוזה ר., אסתר ראב, זינה רבינוביץ, טרודה רוזמריין, גוסטה שטרמפף וחווה שפירא. כתבי העת, האנתולוגיות והעיתונים שגיליונותיהם נבדקו (עד לשנת 1934) הם אחיאסף – לוח'עם ספרות, בעבודה – קונטרס חברים, גזית, גיליונות, דבר, האדמה, הדואר, הדור, הדים, הזמן, המעורר, הפועל הצעיר, השלח, התקופה, התרן, טורים, כתובים, מאזניים, עין הקורא וקולות. סקירה זו אינה מקיפה את כל כתבי העת והעיתונים העבריים שראו אור בשליש הראשון של המאה העשרים, ועם זאת, התמונה המתקבלת מהם בנוגע לפרסומים פרי עטן של הנשים שכתבו ביקורת ספרות היא יציבה ועקבית. עם זאת יש לסייג ולהדגיש כי ברבים מכתבי העת ומהעיתונים היה נהוג השימוש בשמות-עט ובראשי תיבות, ואי לכך ייתכן כי נכללו בהם רשימות נוספות פרי עטן של נשים שחתמו עליהן בשם המטשטש את זהותן המגדרית. בשנת 1940 פורסם הספר מבחר המסה העברית מראשית ההשכלה ועד ימינו (לוקט וסודר בידי י" בקר וש' שפאן, גזית, תל-אביב), שבו לא נכללה אף רשימה שנכתבה בידי אישה. גם בחוברת משנת 1965 בשם ילקוט מסות: מבחר הפרזה העיונית המודרנית לבית הספר התיכון (קרני, תל-אביב), שהודפסה במהדורות רבות לאורך השנים, לא נכללה אף מסה או רשימה שחיברה אישה.

של ביקורת הספרות שנכתבה בידי נשים, לא משום שלירחון הייתה השפעה מכרעת על עולמה של הספרות העברית אלא משום שהייתה לו השפעה מכרעת על עולמן של הנשים הכותבות בכך שהוא סיפק במה קבועה לרשימות ביקורת פרי עטן של נשים אלו, במה שכמוה לא הייתה להן לפני כן.¹⁰ הבמות המרכזיות לפרסומים מסוג זה בשנים שקדמו להופעת דבר הפועלת היו דבר, השלח, התקופה, התון והעולם.

רק חמש נשים מתוך אותה קבוצה של מבקרות שפרסמו מרשימותיהן בעשורים הראשונים של המאה העשרים – חוה שפירא, רחל כצנלסון-שז"ר, אלישבע ביחובסקי, רחל בלובשטיין ולאה גולדברג – יצרו במהלך שנות פעילותן קורפוס ביקורתי עשיר דיו כדי שניתן יהיה להתודע דרכו להשקפת עולמן בענייני ספרות ותרבות ולעמוד מקרוב על תפיסתן את תפקיד הביקורת בעולמה של הספרות העברית. עבור שתיים מתוך החמש – חוה שפירא ורחל כצנלסון-שז"ר – כתיבת ביקורות ורשימות על ספרות הייתה הפעילות האינטלקטואלית המרכזית ואף הראשונה במעלה. אמנם חוה שפירא פרסמה ב-1909 ספר סיפורים קצרים שנקרא קובץ ציורים, אך רוב שנות פעילותה כאינטלקטואלית הוקדשו לחיבור רשימות ביקורת על ספרות ותרבות, לצד דיווחים עיתונאיים על התרחשויות בעולם היהודי.¹¹ רחל כצנלסון-שז"ר פעלה כמבקרת ספרות לאורך יותר

10. ברלוביץ, לעיל הערה 3, עמ' 333. אמנם לדבר הפועלת קדמו הביטאון החוזר, בהוצאת "התאחדות נשים עבריות לשינוי זכויות", ועיתון הנשים האשה, בעריכת חנה טהון ובהוצאת "הסתדרות נשים עבריות", שראו אור שניהם בשנות העשרים, אולם הוצאתם לאור הופסקה לאחר תקופה קצרה (שם, עמ' 328), ואילו דבר הפועלת ראה אור שנים רבות והעניין העמוק בספרות ובהשכלה, שהיה ממאפייניה של תנועת הפועלים הציונית מאז הקמתה, קיבל בו ביטוי נרחב. אניטה שפירא, שעמדה על התהליכים שקדמו להקמת העיתון היומי דבר ב-1925, הטעימה כי "האמונה בכוחה של המלה המדוברת, ועוד יותר – של זו הכתובה, הייתה חלק בלתי נפרד מן האמונה בתיקון החברה, בחינוך האדם, בהעלאתו לדרגה גבוהה של אנושיות וחברתיות" (אניטה שפירא, ברל – ביוגרפיה, עם עובד, תל-אביב 1980, עמ' 241), וקביעתה זו תקפה גם בנוגע לדבר הפועלת. ואולם, בשונה מעיתוניה האחרים של תנועת הפועלים, דבר הפועלת נכתב, כאמור, בידי נשים ולמען. המייסדת והעורכת של כתב העת, רחל כצנלסון-שז"ר, הייתה מבקרת ספרות, ובדבר הפועלת חברו אליה גם רבקה גורפיין, רחל אדיב, איטה פקטורית, ליליה בסביץ, רבקה כצנלסון ותמר דולזינסקי, ששימשו ככותבות קבועות בירחון ופרסמו בו ביקורות על ספרים ועל אירועי תרבות ואמנות. עם זאת חשוב לסייג ולומר כי דבר הפועלת קיבל אל שורותיו נשים שהשתייכו למיליה החברתי והאידיאולוגי של תנועת הפועלים והדיר נשים שהזוהו האידיאולוגית שלהן לא הלמה את הקו המערכתי, וראו בעניין זה ברלוביץ, שם, עמ' 331-334.

11. על כריכת קובץ הסיפורים חתמה שפירא בשם העט שלה, "אם כל חי". את הספר הקדישה לאמה והקדימה לו מניפסט פמיניסטי הקורא לנשים לקחת חלק פעיל בעולמה של הספרות העברית; על המניפסט חתמה בשמה המלא ובתוארה, קאנד פיל, כלומר דוקטורנטית לפילוסופיה. הקובץ זכה לתשומת לב מועטה בלבד מצד מבקרי ספרות, ואלו שהתייחסו אליו עשו זאת מתוך עמדה מזלזלת. בולטת במיוחד תגובתו הפטרונית של דוד פרישמן, ששפירא הייתה מבאי ביתו, וראו דוד פרישמן, "מכתבים על דבר הספרות", כל כתבי דוד פרישמן, כרך 1, הוצאת לילי פרישמאן, ורשה וניו יורק, 1939, עמ' קצט-קפג.

מארבעים שנה, החל משנת 1918, ורוב מאמריה עסקו בספרות הקאנונית העברית. במקביל היא שימשה כעורכת המייסדת של דבר הפועלת וערכה בפועל את הירחון לאורך כעשרים וחמש שנה.

ג

כיצד התמודדה כל אחת משתי הנשים הראשונות שניתן לראות בהן מבקרות מן המניין עם המתח המגדרי שנלווה לכניסתה אל כתיבה בז'אנר שהיה עד לאותה עת בגדר "מועדון גברי" סגור? כדי לעמוד מקרוב על תפיסותיהן השונות של חוה שפירא ושל רחל כצלנסון-שז"ר באשר לתפקידה ולמעמדה של הזהות המגדרית בכתיבה הביקורתית יש לברר תחילה כיצד הגדירה לעצמה כל אחת מהן את תפקידיה של הספרות העברית ביצירת הזהות הלאומית החדשה, וכפי שאראה, שאלה זו עצמה טעונה מבחינה מגדרית. עבור רחל כצלנסון-שז"ר, המוכרת והמוערכת מבין המבקרות הראשונות,¹² הזיקה בין הספרות לבין הלאומיות התנסחה במושגים של התנתקות משפות ומספרויות זרות: גם מן היידיש וספרותה וגם מן השפות והספרויות האירופיות הלא-יהודיות. המסה הראשונה פרי עטה, "נרודי לשון", שראתה אור בשנת 1918, עסקה באופי המהפכני של הספרות העברית החדשה ושל השפה העברית. השאלה שהכותבת העלתה במסה זו היא מדוע העדיפו היא וחבריה, אנשי העלייה השנייה, את הספרות העברית ואת השפה העברית על פני היידיש ותרבותה, והיא הציגה את השאלה בחריפות רבה כניסיון לפענח, ממרחק של יותר מעשר שנים, מהלך של בגידה: "נתברר לי האופי הרבולוציוני של הספרות העברית בניגוד לאידיש, ובלבי נתעוררו מחשבות על בגידתנו באידיש וההבדל שבין שתי השפות האלה."¹³ את מעשה הבגידה הזה תפסה כמהלך הכרחי וחיוני לבניית הספרות הלאומית. לטענתה, על הספרות העברית להתרחק מספרות היידיש ומן הספרויות הלועזיות כדי לייצר מרחב עברי שיהיה אוטונומי במידה כזו שיאפשר להצמיח קריטריונים שיפטיים ייחודיים לו. קורא טוב של הספרות העברית היה בעיניה רק אדם חופשי מהשפעות זרות שהתנקה מעברו והתנכר אליו, והמפתח לכך נעוץ בשימוש בעברית כשפת דיבור ולא רק כשפת כתיבה. לפיכך היא קבעה כי "השפה שנוצרה על ידי מנדלי וביאליק תגאל אותנו משלטון שפות זרות, ובשפת ברנר וגנסין ידבר העברי המודרני", והוסיפה: "לדבר בשפה

12. במסה שהקדיש לה דן מירון הוא מכתיר אותה כ"מבקרת החשובה הראשונה" – רמז ליתרונה האיכותי, לדעתו, על פני בת דורה חוה שפירא, וראו מירון, לעיל הערה 5, עמ' 403.

13. המסה פורסמה במהלך השנים בכמה גרסאות. בספרה מסות ורשימות, שראה אור ב-1946, נשמר הנוסח המוקדם של הרשימה מ-1918, אך בספרה המאוחר יותר, על אדמת העברית – מסות ורשימות, שראה אור ב-1966, הושמטו המילים "בגידתנו באידיש" כתיאור של היחס לשפה זו ונותר המשפט: "מחשבות על ההבדל שבין שתי השפות האלה"; וראו רחל כצלנסון-שז"ר, מסות ורשימות, עם עובד, תל-אביב 1946, עמ' 9-22. הנ"ל, על אדמת העברית – מסות ורשימות, עם עובד, תל-אביב 1966, 231-241.

זו מבלי להשפיל את כבודה, יכול רק אדם חופשי מהשפעות זרות".¹⁴
באותה שנה שבה פורסמה המסה הראשונה פרי עטה היא נאמה באירוע הפרידה שנערך לכבודם של צעירים חברי ההסתדרות החקלאית שהתנדבו להתגייס לגדוד העברי של הצבא הבריטי. בנאומה היא תיארה את דמותו ופועלו של זאב ז'בוטינסקי, ממקימי הגדוד, מתוך עמדה אמביוולנטית כלפי יוזמת הקמת הגדוד ומתוך ביקורת על ההשפעות הרעות שיהיו לחשיפת מתנדבי הגדוד לשפות זרות:

קשה לי עכשיו להזכיר את שמו של ז'בוטינסקי. יקר הוא לנו מפני שהוא עיצב את עצמו מחדש כמונו. קרוב הוא לנו מפני שעזב את הספרות הזרה, למד עברית והתייחס כמונו לשירה אבל זר הוא לנו ביחסו לעבודה, באי הבנתו לחיוב הנברא על ידה, וקשה מאד, אם אדם כמוהו מכניס אלינו את הרוח הזרה [...] לפני ימים אחדים הייתה אסיפה ביפו. ז'בוטינסקי סיפר שם כי אחרי אשר העליבו בצבא את כבודו ללא צדק, ענה הוא רק Yes Sir! (כן, אדוני!), וכשעברתי אחרי האסיפה ברחובות העיר ונפגשתי בכמה נערים החוזרים בהתלהבות עיוורת Yes Sir!, הרגשתי ברעל שמלים אלו מכניסות לחיינו.¹⁵

ברוח תפיסתו של אחד העם, כפי שנוסחה למעלה מעשרים שנה קודם לכן, זיהתה הנואמת את השפה הזרה, ובעקיפין את התרבות הנקשרת בה, עם כוח המסכן את הזהות העברית החדשה. ההתייחסות אל האנגלית כאל רעל נועדה להעניק להתנגדות כלפיה ממד הישרדותי ובכך להעצים את חשיבותה. את דבריה באותו נאום חתמה בהצהרה הבאה: "אנחנו נלך לחדש את השפה העברית, אשר תקנן בפיהם ובלבם של כל בני עמנו כאשר היא ראויה לכך [...] אצלנו הולכת ונבראת הסתדרות חדשה, זו שקמה יחד עם הגדוד העברי. היא תילחם על העבודה, השפה והארץ – על העבודה המחנכת, על השפה היחידה ועל גליל העתיד".¹⁶

אם כן, בהפניית העורף לשפות ולספרויות אחרות, ובראש ובראשונה לידיש – שאותה הגדירה, כמקובל באותם ימים, כ"מאמע לשון" – ראתה כצנלסון-שז"ר תנאי לכינון של שפה ושל ספרות לאומית ראויה. אולם היא לא ראתה בכך משימה פשוטה או חד-פעמית. הקריאה ביומניה, שפורסמו לאחר מותה, מגלה את עקבות המאבקים הפנימיים שהיו כרוכים בהגשמתה של האמת האידיאולוגית האכזרית הזו, שחייבה אישה משכילה ותאבת דעת שהכירה את מיטב הספרות האירופית, הזדקקה לספרות זו ואהבה אותה עד בלי די, לדחוק את אהבותיה אלו לטובת ההגשמה הלאומית.¹⁷ ביולי 1918 כתבה ביומנה: "סיפורי הסקנדינבים: אף פעם לא הרגשתי ככה את סכנת הספרות והחינוך

14. רחל כצנלסון, "נדודי לשון", בעבודה – קונטרס חברים, הסתדרות הפועלים החקלאים, יפו 1918, עמ' 78.

15. רחל כצנלסון-שז"ר, מסות ורשימות, לעיל הערה 13, עמ' 251; ההדגשות שלי.

16. שם, עמ' 252; ההדגשה שלי.

17. על מאבקים אלו ראו בהרחבה אצל מירון, לעיל הערה 12, עמ' 409-423.

הספרותי כמו עכשיו. בזמן שאנחנו צריכים למצוא את עצמנו, באה הספרות עם כל משליה ולוחשת דברי כזב"; וימים ספורים לאחר מכן כתבה, מבלי לכוון את הדברים לספרות לאומית מסוימת: "ההרגשה כי הספרות מפריעה לי אינה עוזבת אותי".¹⁸ יפה ברלוביץ מציינת בהקשר זה כי המדיניות שאפיינה את כצנלסון-שז"ר כעורכת דבר הפועלת הייתה להעדיף "סיפורת נשית תיעודית" על פני "פיקציות ספרותיות מתוחכמות".¹⁹ כלומר, גם בנוגע לספרות העברית – ובעצם בנוגע לבדיון באשר הוא – החלה כצנלסון-שז"ר לגלות יחס חשדני. במקביל היא הרבתה לצטט ביומניה האישיים מדוסטויבסקי וגיתה כדי להיטיב לתאר את תחושותיה בהקשרים מסוימים, ואף ערכה ביומנה רשימה שכותרתה "מו"י" ובה כללה את "הספרות הרוסית, קרלייל, טמרזוב, הלמגולץ, ימי הביניים והרנסנס, גיתה, אמנות ומוזיקה, ספרות ז'רגונית, ברנר, פאירברג, תנ"ך (גורדון אינו מורי), הרעיון, ההסתדרות".²⁰ במסגרת הראשונה נימקה הכותבת את ההכרח להתנתק מהשפעות הספרות הזרה בצורך לגבש קריטריונים ביקורתיים חדשים, שאינם נסמכים על תפיסות ביקורתיות שגובשו בתרבויות אחרות. בדומה לאחד העם, ליוסף קלוזנר ולשלמה צמח לפניה,²¹ אף היא חשה כי המגע החי עם הספרות האירופית מציב קשיים בפני גיבושה של קהילת קוראים שתהלוך את צרכיה של היצירה המקומית:

אנשים בעלי טעם בספרות אירופית מגששים בספרות העברית ואינם יודעים להביע את דעתם. [...] יש שאנו אוהבים את המשורר העברי הנותן לנו, אבל לא נדע בביטחון לענות מי הוא, אם באמת בעל כשרון גדול, ומה שמעשיר אותנו, אולי מפני זה שלא היה לנו כלום, והוא ידע לנגוע בצד הרומנטי של הלב, באהבתנו לעמנו. וכחידת עמנו הסתומה לפנינו כך סתומה ספרותינו, ואין הערכה, ואין מילים, ואין אמונה ביוצרים, אלא יש התפעלות ונמנום במקום ביקורת [...] בקוראנו יצירה עברית אנו רוצים תמיד להשוותה ליצירת עמים זרים, ואי אפשר להשוות. אין אנו יודעים מי הוא פרץ ואיך עלינו להתייחס אליו, למרות זה שבחינו יש לו מקום. אין גשר.²²

18. רחל כצנלסון-שז"ר, אדם כמו שהוא – פרקי יומנים ורשימות, בעריכת מיכל הגתי, עם עובד, תל-אביב 1989, עמ' 156, 158.
19. על פי ברלוביץ, העדפה זו אפיינה את "הגרעין הקשה" של חבורת העורכות והכותבות בדבר הפועלת והיו לה לעתים השלכות טרגיות על היומרות היצירתיות של אותן נשים. בהקשר זה היא מציינת במיוחד את ברכה חבס, שבראשית דרכה פרסמה טקסטים ספרותיים ובהמשך פנתה לכתיבה דוקומנטרית אף כי שאיפתה הגדולה הייתה לחזור לכתיבת ספרות בדיונית, וראו ברלוביץ, לעיל הערה 3, עמ' 332-333.
20. כצנלסון-שז"ר, לעיל הערה 18, עמ' 166.
21. ראו "אחד העם" (אשר צבי הירש גינזבורג), "תעודת 'השלח'", השלח, א:א, 1896, עמ' 1-6; יוסף קלוזנר, "למען ציון – דבר אל צעירנו", לוח אחיאסף, ז, 1900, עמ' 4-13; שלמה צמח, "קו הבניין", הפועל הצעיר, 13:18, 2.1.1915, עמ' 15-16.
22. כצנלסון, לעיל הערה 14, עמ' 76.

בשנים הראשונות לפעילותה כמבקרת הקפידה כצנלסון-שז"ר לקיים בכתיבתה- שלה את הציווי הלאומי שניסחה במסגרת הראשונה. רשימותיה ומסותיה עסקו אך ורק בספרות עברית קאנונית, ביצירותיהם של גנסין, ברדיצ'בסקי, רחל, קרני, הזו, ביאליק, ברנר ובארון. בשולי מאמריה משולבות אמנם התייחסויות לספרות הרוסית – לפושקין, לטורגנייב ולטולסטוי – אך רק לקראת סוף שנות השלושים, ובעיקר משנות הארבעים ואילך, כמעט עשרים שנה לאחר פרסום מסתה הראשונה, הרשתה לעצמה להקדיש רשימות קצרות לסופרים לא-עבריים שהיו אהובים עליה: מקסים גורקי (שהרשימה עליו פורסמה ב-1937), קדיה מולודובסקי (1940), אלכסנדר בלוק (1941) ורחל פייגנברג-אמרי (1940).²³ ייתכן כי עמדתה התגמשה בהשפעת משוררי חבורת "יחידו", שהניפו את דגל המודרנה, הגדירו עצמם כאינטלקטואלים אוניברסליסטים וקוסמופוליטים והרבו לתרגם מן הספרות הרוסית. כך, למשל, בשנת 1937 ראה אור לראשונה תרגומו של אברהם שלונסקי ליבגני אוניגין של פושקין, ב-1942 פורסמה האנתולוגיה רבת-ההשפעה שירת רוסיה בעריכת שלונסקי ולאח גולדברג, וב-1943 ראה אור תרגומה של לאה גולדברג לילדות מאת מקסים גורקי. ברשימתה על גורקי חזרה כצנלסון-שז"ר ותיארה את עמדתה הרוחנית בראשית דרכה כציונית ועמדה שוב, ממרחק השנים, על ההכרח להתרחק מן הספרות הלא-עברית כדי לפנות מקום ליצירה הלאומית:

לא פשוטים יחסי האדם – אשר חונך בספרות הרוסית וחונך כאן מחדש בשפה העברית – אל ספרותו הראשונה. עוד טרם ידעתי את השפה העברית, עוד טרם ידעתי כי נחוצים לי התנ"ך והאגדה והסופר העברי בן דורנו – פסקה האפשרות לקרוא את הספרות הרוסית היפה; לא את הספרות הקלאסית, לא את פושקין וטולסטוי, כי אם דווקא את הספרות הרוסית החדשה, אשר רוסיה הצעירה מצאה בה מורה דרך וסעד נפשי. לא ידעתי עוד איפה עולמי העברי, אולם הרגיו וקומם הכוח הזור הרוצה להשתלט על נפשך. ההתלבטויות של היחיד הרוסי לא הבהירו לנו במאומה את הסבך שלנו; ידעתי שאם אוהב לא אוהב כמוהם; ואם אחטא לא אחטא כמוהם; וגם בסבלי לא אדמה להם. והגיחוך שבבחורים ובבחורות שלנו, אשר הזדהו עם חבלי הנפש הרוסית, החיש את הפירוד.²⁴

כינונו של נרטיב לאומי חזק בספרות העברית יתאפשר, על פי כצנלסון-שז"ר, הן על ידי נתק מהשפעותיהן של ספרויות זרות והן על ידי זיקה שתיווצר בין העברים החדשים לבין שפת התנ"ך ועולמו: "ומה יצרו אחר התנ"ך שנבטח בו?", שאלה ב"נדרודי לשון". היווצרותו של נרטיב לאומי המדלג מעל שנות הגלות ושפת הגלות ומעגן את יסודותיו במקרא הייתה בעיניה, כמו בעיני רבים מחבריה לזרם המרכזי של ביקורת

23. הרשימות על מולודובסקי ובלוק כונסו בתוך מסות ורשימות, לעיל הערה 13, עמ' 169-171, 198-200; הרשימות על גורקי ופייגנברג-אמרי כונסו בתוך על אדמת העברית, שם, עמ' 203-206, 211-212.

24. הנ"ל, על אדמת העברית, שם, עמ' 206.

הספרות העברית, תנאי לתקומה תרבותית. אולי משום כך עוררה בה היוזמה לתרגם את התנ"ך ליידיש התנגדות רבה.²⁵ ההנחה השלטת בכתיבתה הביקורתית, והמקבלת את ביטויה הישיר והגלוי ביותר במסחה הראשונה, היא כי השפה והספרות הן "אוצר של אנרגיה לאומית" – ולאומיות דורשת בלעדיות. לכן נדרשת הספרות העברית להתרחק באופן יזום ופעיל מן ההשפעות הגלומות בחשיפה לשפות ולספרויות אחרות, הנושאות בקרבן רוח לאומית זרה, ולהקיא מתוכה את ההשפעות שכבר ספגה.

ד

הביקורות שחיברה רחל כצנלסון-שז"ר על הספרות העברית היו האתר המרכזי שבו בא כישרון הכתיבה שלה לידי ביטוי. במקביל היא פעלה רבות במישור החברתי למען זכויותיהן של הפועלות בארץ-ישראל. ב-1915 היא הייתה בין מקימות תנועת הפועלות בגליל שיצרה את הבסיס ליסודה, ב-1920, של מועצת הפועלות, גוף אוטונומי בתוך ההסתדרות הכללית של הפועלים העבריים בארץ-ישראל שתפקידו היה לתת מענה לצרכים הייחודיים של הפועלות.²⁶ ב-1930 ראה אור בעריכתה הקובץ דברי פועלות – מאסף, ובו עשרות רשימות פרי עטן של נשים המתארות את "רשמי החיים והעבודה" שלהן כפועלות חקלאיות ועירוניות. כצנלסון-שז"ר גם יסדה, כאמור, את דבר הפועלות, והחזיקה בתפקיד עורכת הירחון עשרים וחמש שנה. ואולם, למרות פעילותה הפמיניסטית, הן במישור החברתי והן כעורכת, בכל הקשור לעמדותיה כמבקרת ספרות ניכרת בכתיבתה נוכחות של תודעה דורית-לאומית יותר מאשר של תודעה מגדרית. אנשי העלייה השנייה, שסביב הקשר עמם התפתחה תודעתה הלאומית, היו

25. כצנלסון, לעיל הערה 14, עמ' 77.

26. בעשורים האחרונים פורסמו מחקרים רבים על מאפייניה של תנועת הפועלות ועל מעמדן של הנשים בעליות האידיאולוגיות, וראו דבורה ברנשטיין, אישה בארץ-ישראל – השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1987; דפנה יזרעאלי ודבורה ברנשטיין, "הפועלות בעלייה השנייה", בתוך: ישראל ברטל, זאב צחור ויהושע קניאל (עורכים), העלייה השנייה, כרך א, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1997, עמ' 294-306; גלית גופר, 'האישה הציונית: אידיאלים מיגדריים בתנועה הלאומית הציונית על סף העלייה השנייה ובראשיתה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 2000; תמר הס, 'כתבים אוטוביוגרפיים מאת נשים בנות העלייה השנייה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2003; דוד דה-פריס, טליה פפרמן ותמר הס (עורכים), הניה פקלמן – חיי פועלת בארץ: אוטוביוגרפיה, דביר ומרכז הקשרים לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, אור יהודה ובאר שבע, 2007; מרגלית שילה, אתגר המיגדר – נשים בעליות הראשונות, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2007. על התארגנויות פוליטיות של נשים בתקופת היישוב ראו שרה עזריהו, התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ ישראל – פרקים לתולדות תנועת האישה בארץ, הקרן לעזרת האישה, חיפה 1977, וכן ברלוביץ, לעיל הערה 3, עמ' 325-334. לכיבולוגרפיה מקיפה על הנשים בתנועת הפועלים ראו שילה, שם.

הנמענים הישירים של כתיבתה. תפיסת עולמם האידיאולוגית, שכצלסון-שז"ר הייתה שותפה מלאה לה, מורגשת בכל מישור של כתיבתה: בנימה הלאומית המגויסת והנלהבת, בלשון הרבים – "אנחנו" – שנקטה, ובנושאים שבהם בחרה לעסוק. בדומה לנשים צעירות רבות שהיו חדורות להט אידיאולוגי סוציאליסטי, גם כצלסון-שז"ר האמינה שחוסר השוויון הבולט בין גברים לנשים בתוך התנועה הלאומית יבוא על פתרונו כחלק ממיגורה של החברה המעמדית.²⁷ עם זאת, כשנתקלה באי-שוויון, בקיפוח ובהשתקה של נשים בתוך ההתיישבות הציונית, התקוממה והתעוררה לפעולה פוליטית. על רקע הפיחון הפמיניסטי גילתה במישור החברתי והפוליטי בולטת העובדה כי בגישה ליצירה הספרותית מיעטה כצלסון-שז"ר לתת את דעתה לסוגיות מגדריות – לפחות לאורך עשרים השנים הראשונות לפעילותה כמבקרת – ודחקה עניינים אלו לשולי המחשבה הביקורתית שלה.²⁸

כאשר החלה כצלסון-שז"ר את פעילותה כמבקרת כבר הופיעו במרחב הביקורתי של הספרות העברית מאמרים שנדרשו לשאלת מקומן של הנשים בספרות ובתרבות: בשנים 1887-1913 פורסמו בעיתונות היומית "מכתבים על דבר הספרות", רשימות מאת הסופר והמבקר דוד פרישמן, שנוסחו כמכתבים המיועדים לנמענת משכילה. הנימה שאפיינה את הדיאלוג האינטימי-כביכול שניהל המבקר עם הנמענת הייתה פטרונית להפליא. פרישמן שיתף את הנמענת הבדויה בדעותיו על נשים ועל ספרות והביע עמדות שמרניות בכל הנוגע למעורבותן הפעילה של נשים בתרבות העברית החדשה.²⁹ בשונה מפרישמן, המבקר מנחם מנדל פייטלזון נקט עמדה אוהדת כלפי שאיפותיהן של נשים לשוויון ולהשכלה. ב-1905 פורסם מאמרו החלוצי "האשה המשתחררת בספרותנו", שבו בדק "איך התייחסה ספרותנו החדשה לשאיפת השחרור של האשה ובאיזה אופן התרשמה

27. בתפיסה דומה החזיקה גם סימון דה-בובואר, מחברת המין השני (1949), שנחשב לאחד החיבורים הפמיניסטיים החשובים ביותר במאה העשרים. למרות עמדותיה הפמיניסטיות המהפכניות, דה-בובואר עצמה נמנעה עד שלב מאוחר מאוד בחייה מלהגדיר עצמה כפמיניסטית משום שהאמינה בכל לבה כי הסוציאליזם, שבקידומו תמכה, יקדם ממילא גם את פתרון הבעיות הקשורות במעמדן של נשים בחברה. רק ב-1972 שינתה את דעתה, הכריזה על עצמה לראשונה כפמיניסטית והצטרפה לארגון הפמיניסטי הצרפתי הרדיקלי, MLF, וראו Toril Moi, *Sexual/Textual Politics: Feminist Literary Theory*, Routledge, New York 2002, pp. 89-90. במחשבה הפמיניסטית התפתח גם זרם סוציאליסטי שביקש לשלב את שתי האידיאולוגיות הללו לקידום מטרותיהן המשותפות. מבוא בהיר ומקיף למחשבה הפמיניסטית המרקסיסטית ראו אצל Maggie Humm (ed.), *Modern Feminisms - Political, Literary, Cultural*, Columbia University Press, New York 1992, pp. 87-121.
28. גם כאשר עסקה ישירות בשאלות פמיניסטיות, למשל ברשימתה "העבודה התרבותית בארץ והאישה" (דבר הפועלת, ג: 8, 25.10.1936, עמ' 143-144), הכפיפה כצלסון-שז"ר את הסוגיה המגדרית לזו הלאומית. כך, לדוגמה, היא העלתה על נס את אותן נשים המתעקשות לדבר עם ילדיהן רק עברית – ולא בשפתן האחרת, הטבעית להן יותר – וכך הן מקדמות את עליונותה של העברית על פני שפות אחרות ותורמות לאינטרס הלאומי.
29. פרישמן, לעיל הערה 11, עמ' ט-יג; קעט-קפג.

בה שאיפה זו?"³⁰ פייטלזון הבחין בין סופרים שהתנגדו בגלוי לרעיונות פמיניסטיים, דוגמת סמולנסקיין, ולכן הציגו את הנשים השואפות לשינוי מתוך איבה, לבין סופרים דוגמת מאפו, אברמוביץ וגורדון, שאהדו לכאורה את שאיפות השחרור של נשים יהודיות אך למעשה חשו מאוימים מפניהן ולכן דמויות הנשים בסיפוריהם חסרות מה שניתן לכנות "תודעה פמיניסטית", או ששאפותיהן אלו מוצגות מתוך עמדה שמרנית ולא אוהדת.³¹ פייטלזון אף ציין לטובה את ברשדסקי ואת בן-אביגדור כסופרים המגלים חיבה כלפי הצרכים של "הנשים החדשות".³² מאמריהם של פרישמן ושל פייטלזון מחדדים את הרושם כי כצנלסון-שז"ר נרתעה שנים רבות מן העיסוק במקומן של נשים בספרות אף כי ביקורת הספרות העברית גילתה עניין בסוגיה זו וסיפקה את ה"הרשאה" הנדרשת לכך. מתבקשת אפוא השאלה כיצד ניתן להבין את בחירתה זו של כצנלסון-שז"ר.

הסבר חלקי – פסיכואנליטי באופיו – לתפיסת הלאומיות של כצנלסון-שז"ר, הנקשר בהתעלמותה, כמבקרת ספרות, מן הרגישויות הפמיניסטיות שהדריכו אותה בהקשרים אחרים, מצוי בפסקה קצרה פרי עטה החושפת יותר ממה שגלוי לעין בקריאה ראשונה. הפסקה פורסמה לראשונה בקובץ דברי פועלות – מאסף ונועדה לשבח את מוסר העבודה של הפועלים והפועלות המתגברים על הקשיים הפיזיים בכוח אמונתם האידיאולוגית:

תמונה אחת, אשר ראיתה בילדותי על הבימה אינה מרפה ממני. היתה זו אשה צעירה שלא היה לה קול, ואמן ההיפנוזה סבנגלי שלט בה בכוח השפעתו והיה מכריח אותה לשיר. והיא היתה למזמרת גדולה. ייסוריה בשעות ההיפנוזה היו נוראיים אך הוא עמד מאחוריה על הבימה והיא שרה. יש בינינו אנשים המסוגלים לחיי עבודה כמו האשה ההיא לשירה, ובכל זאת הם עובדים וגם מראים נפלאות [...] כוח הקסמים – גורל העם, צו הדור – עומד עלינו ומצווה ואנו "שרים".³³

30. מנחם מנדל פייטלזון, "האשה המשתחררת בספרותנו" (1905), מכאן, א, 2000, עמ' 144-149.
31. על גישתה השונה בתכלית של חוה שפירא ליצירתו של אברמוביץ, שניתן לקרוא אותה גם כתגובה פולמוסית על קביעותיו של פייטלזון, ראו להלן, עמ' 208-210.
32. פייטלזון, לעיל הערה 30, עמ' 148.
33. רחל כצנלסון-שז"ר (עורכת), דברי פועלות – מאסף, הוצאת מועצת הפועלות, תל-אביב 1930. סבנגלי, אמן ההיפנוזה שכצנלסון-שז"ר מעידה כי ראתה אותו בילדותה בהופעה על הבימה, הוא, ככל הידוע לי, דמות פיקטיבית, גיבור של רומן צרפתי בשם *Trilby* מאת ז'ורז' דה-מוריה (Maurier) שראה אור ב-1894 והפך לרב-מכר עולמי. ייתכן שכצנלסון-שז"ר צפתה במהפנט שאימץ את השם סבנגלי בשל הפופולריות שלו. ברומן, סבנגלי הוא יהודי כריזמטי שנמלט ממזרח אירופה לפריז ושם, בדומה למתואר בזיכרון הילדות של כצנלסון-שז"ר, הוא שובה ברשתו נערה צעירה וגורם לה לעבוד למענו כזמרת כאשר היא נתונה להשפעתו ההיפנוטית. דמותו של סבנגלי נחרטה בתרבות הפופולרית המערב אירופית של מפנה המאה משום שגילמה בעיני רבים פחדים גזע ומגדר והעלתה אותם על פני השטח. בהקשר של הגזע,

הפסיביות וחוסר האונים של האישה המהופנטת המופיעה בזיכרון הילדות של כצנלסון-שז"ר דומים לחוסר האונים שתקף את הכותבת בחלום זוועה שחלמה שוב ושוב בילדותה: "בחלום אני רוצה לצעוק ואינני יכולה, אני רוצה לדבר ואני אילמת, אני רוצה לפקוח את עיני והן נשארות עצומות, אני רוצה להזיז אבר והוא איננו, אני צריכה לברוח מאיזו אימה הרודפת אותי ואינני יכולה".³⁴ כאשר כצנלסון-שז"ר, כילדה החולמת שוב ושוב חלום על שיתוק ואילמות, התבוננה באישה המהופנטת שהופיעה על הבימה, היא אולי חזתה בהשתקפות מאיימת של דמות עצמה כאישה מבוגרת. אפשר שדרשה מעצמה לצרף את קולה לשירת הרבים של העם מתוך תקווה להיחלץ בדרך זו מגורלן של נשים כפרסונה "מהופנטת", משותקת וחסרת עצמיות, המיוסרת בשל קול אחר המדבר מגרונה, ולהיות למישהי בעלת קול ובעלת כוח. כצנלסון-שז"ר לא העניקה לזיכרון הילדות שלה פרשנות מגדרית אך קשה שלא לחוש בתשתית המגדרית העולה בלא יודעין מפרשנותה: את ה"קריאה" של סצנת ההיפנוזה כסמל ליחסים מגדריים מחליף דימוי של העם כולו לאישה הנתונה למרותו המהפנטת אך הרצויה של הרעיון ה"גברי". הנרטיב של יצירת האומה, והמצאת הזהות הלאומית כזהות קולקטיבית באמצעות השירה והספרות, באמצעות השמעת הקול, איפשרו לכצנלסון-שז"ר לחמוק מן הדרמה המגדרית, לסלק מן המצב ההיפנוטי את הממד המשפיל והמעוות הנקשר ביחסים עם גברים ולהעניק לו במקום זאת עוצמה יצירתית.

פרויד, שבראשית דרכו כרופא טיפל במחלות נפש באמצעות היפנוזה אך בתוך זמן קצר זנח את ההיפנוזה כשיטת טיפול והמציא במקומה את הפסיכואנליזה, "ריפוי בדיבור", טען כי "אין מרחק גדול מפריד בין מצבו של המאוהב לבין מצבו של המהופנט. המקבילות מזדקרות לעין. אותה ההשתעבדות הכנועה, אותה עניית אמן, אותו העדר ביקורת כלפי המהפנט ככלפי האהוב".³⁵ האנלוגיה שפרויד מתח בין המאוהב לבין המצב ההיפנוטי מלמדת על אופיה הכוחני של האהבה בעיניו, ואף על פי שניסח את דבריו בלשון גייטרלית וכללית, ידוע שהנשים היו בדרך כלל בצד המשתעבד על פי מחשבתו של פרויד, ואילו הגברים – בצד המשעבד. פרויד נתקל לראשונה בהשתעבדות כנועה וחסרת ביקורת של נשים המהופנטות על ידי גבר כריזמטי כשהתלמד בפריז תחת

סבנגלי נתפס כמטאפורה לכריזמה יהודית המהולה ביסוד שטני, ובהקשר של המגדר, האישה המוכשרת והיצירתית הנשלטת בידי סבנגלי הוצגה ברומן – ונצרבה כך גם בזיכרונה של כצנלסון-שז"ר – כזומבי, כאישה חסרת עצמיות שכישרונה אינו שייך לה, כלומר כאישה שאינה מאיימת על גברים, אישה-בובה. דמותו של סבנגלי העסיקה את התודעה הציבורית ובראשית המאה העשרים אף הפך שמו לתואר בשפה המדוברת. דניאל פיק, שחקר את הופעתה של הדמות בתרבות הפופולרית, מטעים כי בתקופה שבה הספר ראה אור פרח העניין הציבורי בלא-מודע ובהיפנוזה, ודמותו של המהפנט האכזר גילמה דעות קדומות מוכרות על יהודים, וראו Daniel Pick, *Svengali's Web: The Alien Enchanter in Modern Culture*, Yale University Press, New Haven 2000

34. כצנלסון-שז"ר, לעיל הערה 18, עמ' 34.

35. זיגמונד פרויד, "פסיכולוגיה של ההמון ואנליזה של האני" (1921), תרבות בלא נחת ומסות אחרות, תרגום אריה בר, דביר, תל-אביב 1988, עמ' 53-54.

חסותו של שרקו, הנוירולוג הנודע, וצפה במופעי ההיפנוזה שהלה ערך ובהם הציג לראווה את החולות ההיסטריות שהיו בטיפולו. גם כצנלסון-שז"ר, בדומה לפרויד, הזדעזעה כילדה מהיעדר הביקורת של האישה כלפי המהפנט השולט בה, מן העובדה ששעבוד האישה בידי הגבר מתקבל על ידה בהכנעה. ועם זאת, שנים רבות לאחר מכן חזרה בדלת האחורית לרעיון ההיפנוזה ובנתה את הפרשנות הלאומית שלה על דימוי של היפנוזה קולקטיבית. מתוך פרשנות זו מציצה תמונה ישנה ומודחקת של היפנוזה, ובתמונה זו מובלטים, באופן קיצוני, זר ומוכר, יחסי הכוח המגדריים. באותו מאמר העוסק בהיפנוזה ציין פרויד עוד כי "היחס ההיפנוטי הוא כעין תצורה של המון-של-שני-אנשים [...] ההיפנוזה והתלכדותו של ההמון זהות".³⁶ כצנלסון-שז"ר המירה אפוא, מדעת או שלא מדעת, דרמה היפנוטית אחת, על יחסי כוח מאיימים בין גבר לאישה, בדרמה היפנוטית אחרת, על ציבור שלם הנשבה בקסמו של רעיון אוטופי. עבודה, הרעיון הלאומי, המלכד את ההמון באופן היפנוטי, מאפשר לפרטים בתוכו, ולהעצמה, להשיל את המאפיינים הנבדלים של הגבריות והנשיות ובתוך כך להבליע את היסוד המאיים והמשעבד הטמון ביחסי הכוח בין גברים לנשים אל תוך ה"אנחנו" הקולקטיבי, המטושטש מבחינה מגדרית.

העמדה שכצנלסון-שז"ר נקטה כלפי הספרות האירופית נשענה גם היא על אותו מנגנון הדחקה שהפעילה כלפי ההיבט המגדרי בספרות העברית. כזכור, במסתה הראשונה היא טענה כי על הספרות העברית להתרחק מן הספרות הזרה ומהשפעותיה כדי לייצר לעצמה מרחב עברי שיהיה אוטונומי במידה כזו שיאפשר להצמיח קריטריונים שיפוטיים ייחודיים לו. ואילו כשהייתה בת שבע עשרה כתבה ביומנה: "תהום פעורה בין עולם הגברים לעולם הנשים [...] אותנו לשו מבצק אחר ואנחנו מורכבות מבשר ודם אחר [...] אנחנו, שהחיינו את נפשנו כל השנים האלה ב'פושקינים', מה אומרים לנו מושגי הבריאה, דימויי האלוהות שלהם? אנחנו, האוהבות את טורגנייב, את תיאורי הטבע, את העצים המזדקרים לשמש, אנחנו הרואות בעינינו את כל העולם היפה ומרגישות אותו בהלמות לבנו, איזה כוח יוכל לעשות אותנו למאמינות במחשבה מרוקנת?".³⁷ השוני בין המגדרים בתוך העולם היהודי התגלם בעיני הנערה הצעירה בארונות הספרים השונים של נשים וגברים. דומה כי דווקא משום כך היא חשה בבגרותה כי הבחירה בארון ספרים עברי משותף מחייבת אותה לדחוק הצדה (אף כי לא להעלים כליל) את ה"פושקינים", ה"טורגנייבים" וסופרי היידיש האהובים עליה, וביחד עמם את העיסוק בשאלות של מגדר. תקוותה הייתה שבכך אולי תיעלם התהום הפעורה בין גברים לנשים, וגם אם לא תיעלם לגמרי, תוסיף הספרות הלאומית להיות מרחב שבו ניתן יהיה להמשיך לדמיין את היעלמותה של תהום זו.

36. שם, עמ' 54.

37. כצנלסון-שז"ר, לעיל הערה 18, עמ' 73.

המבקרת והסופרת חוה שפירא התמודדה בדרך שונה לחלוטין מזו של בת דורה, רחל כצנלסון-שז"ר, עם הקשיים שהציבה זהותה המגדרית בפני שאיפתה להתקבל כמבקרת ספרות. הקריאה ברשימותיה מלמדת כי עמדותיה בנוגע לאופיה הרצוי של הספרות הלאומית ולמגע הרצוי בינה לבין ספרויות אחרות היו הפוכות מאלו של כצנלסון-שז"ר. שפירא, ילידת 1878, הייתה עסוקה מראשית דרכה כמבקרת בשאלות שנקשרו במישרין וביודעין בזהותה המגדרית כאישה הפועלת במרחב אינטלקטואלי גברי. שפירא גדלה בעיר סלאוויטה שבאוקראינה ואת השכלתה הרחבה רכשה, בתמיכת הוריה ובמימנם, ממורים פרטיים שמהם למדה תורה, גמרא ועברית מודרנית, ואחר כך גם רוסית, צרפתית, גרמנית, צ'כית, פולנית ולטינית, וכן היסטוריה וגיאוגרפיה. בבגרותה היא עבדה כעיתונאית וסיקרה עבור כתבי עת עבריים אירועים בעלי חשיבות בעולם היהודי. כשהייתה בת עשרים ושמונה נפרדה מבעלה והתרחקה מבנה היחיד כדי לרכוש השכלה גבוהה, וכעבור שנתיים הוסמכה כדוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת ברן שבשווייץ.³⁸ בהעמדת סקרנותה וצרכיה האינטלקטואליים במרכז חייה הפגינה שפירא העזה שהייתה חריגה בהתנהגותן של נשים בתקופתה ובסביבתה. כמבקרת, עמדתה המוצהרת כלפי הנורמות המגדריות שהיו מקובלות בעולם היהודי ובעולמה של הבורגנות האירופית הייתה מרדנית וביקורתית. כבר בפתח ספר הפרוזה שלה בעברית, שראה אור, כאמור, ב-1909, היא מביעה תקווה שבנות מינה יצטרפו אליה ויקחו חלק פעיל בעולמה של הספרות העברית, והיא אף קובעת כי "כל עוד לא תקחנה אלו חלק בה תהיה ספרותנו מדלדלת ומחסרה גון ידוע".³⁹ ברוח זו הציבה במוקד המחשבה הביקורתית שלה את האופן שבו נשים נוכחות – גם כגיבורות, גם כמחברות וגם כקוראות אפשריות – ביצירות המרכזיות של הספרות העברית וביצירות ספרות אירופיות בנות הזמן.⁴⁰ במאמר משנת 1919, שכותרתו "האהבה בשירי טשרניחובסקי", העלתה שפירא על נס את כוח החיות והארוס ביצירתו של המשורר וציינה לטובה את מקורה של שירתו, הנובעת, לדעתה, "לא מבין הצללים הכהים של כתלי בית המדרש והישיבה עתיקי הימים

38. לסיכום ממצה של תולדות חייה ופועלה של שפירא ראו קרול ביילין וונדי זירלר, "חייה ויצירתה של חוה שפירא (1878-1943)", בתוך: חוה שפירא, בהכנסי עתה: מבחר סיפורים, מסות, מכתבים וקטעי יומן, רסלינג, תל-אביב 2008, עמ' 501-541; רחל יוקטן, 'חוה שפירא – "אם כל חי": מן הסופרות הראשונות של הספרות העברית החדשה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 1999; אלחנן ריינר, "אם כל חי", עת-מול, 190, 2006, עמ' 30-31; שולמית קינל, "לא עוד שה אילמת שאינה יודעת לפתוח פיה", הארץ, "תרבות וספרות", 21.2.2008.

39. שפירא, שם, עמ' 19.

40. כך, למשל, ברשימת ביקורת על יצירתה של אנה-מריה פון נאטוזיוס, "אני החרב", משבחת שפירא את הייצוג המורכב של דמות הגיבורה, הנאבקת על חירותה הרוחנית, ומבקרת את חתימתו הבנאלית של הספר בחתונה – סיום הסותר, לטענתה של שפירא, את הרעיון המרכזי של הספר (שם, עמ' 234-237).

אלא מעולם חי, שהתגעגעו עליו עד הנה משוררינו ומספרינו ושהיה רק לנחלת זרים או למנת חלקם של יחידי סגולה".⁴¹ שפירא התענגה על פריצת גבולותיו של העולם היהודי-גלותי ביצירתו של טשרניחובסקי, אך לא דווקא בשם יצירת נרטיב לאומי המעגן עצמו בזיקה למקרא, כמו זה שאליו יחלה כצנלסון-שז"ר. בהתייחסה לשירו הנודע של טשרניחובסקי, "לנוכח פסל אפולו", ציינה שפירא שהמשורר מכיר בתהום הרובצת בין תורת אבותיו לבין אליל היופי אולם תהום זו איננה מאיימת עליו או משתקת אותו: "בו, בהמשורר העברי, קמו רגשות אלה לתחייה, ועל כן הוא כולו מלא אהבה. אהבה סוערת, בולעת כל החושים, וביחד עם זה רכה, עדינה ואצילית, שלא ידעו אבותינו ואף לא משוררנו עד זמנו".⁴² גם הצגתה של אותה תשוקת חיים, הידועה מספרות אירופה, בשירתו של טשרניחובסקי, גם זיקתו העמוקה לתרבות היוונית, נתפסו על ידי שפירא לא כמאיימות על הזהות הלאומית, אלא להפך – כאיכויות של שירה ה"משתזרת לתוך היעודים הלאומיים שהמשורר רוקם אותם וחולם עליהם ומאמין בהם".⁴³

רבים ממבקרי שירתו של טשרניחובסקי כתבו על שיריו ה"יווניים" מתוך עמדה אפולוגטית. במאמר משנת 1901 דרש המבקר יוסף קלזונר להפריד את השיפוט על שיריו של טשרניחובסקי מן השיפוט על דעותיו, ועם זאת ציין כי טשרניחובסקי לא ייכנס לעולם למחיצתו של ביאליק כמשורר לאומי משום שהוא רחוק מדי מרוח הנביאים, מן האידיאלים העבריים הנצחיים: "הוא נכון להקריב את הטוב על מזבח היופי. השקפה כזו לא תתקבל על לב עם ישראל לעולם".⁴⁴ במאמר שפרסם ב-1936 הציע דב סדן פרשנות אלגורית לכריעתו של טשרניחובסקי בפני פסל אפולו, במטרה לחלץ את המשורר מן הדימוי המרדני השלילי שדבק בו ולהציגו כמשורר שתמונת התשתית של נפשו מעוגנת, למרות הכול, בהקשרים יהודיים.⁴⁵ יוסף חיים ברנר הצטרף בהקשר זה לעמדתו של קלזונר: הוא כינה את טשרניחובסקי "בן החוג הלקוי של בעל ביתיות דרומית מרוססה למחצה" וקבע כי טשרניחובסקי לעולם לא יוכל להיות משורר לאומי.⁴⁶ גם רחל כצנלסון-שז"ר הזכירה את טשרניחובסקי במסתה על העברית והיידיש וגם היא נדרשה במרומו לעניין יחסו החריג של המשורר לתרבות היוונית. לדבריה, לולא התנ"ך לא יכול היה טשרניחובסקי לכתוב את שיריו, ולכן מחויבותו הראשונה צריכה להיות כלפי המורשת התרבותית העברית. הנימה שנקטה הייתה נזופנית: "שפה נותנת ומטילה חובות. ועד כמה שירות האבות היא יותר עשירה, יותר קשה לחיות. קשה לעמים אשר יש להם עבר גדול. אבל עמנו לא התנכר לו, הוא המשיך אותו. הכוח הלאומי הגנוז בלשון העברית חי גם בגלות. הדת שמרה עליו. והודות לכוח גנוז זה כתב טשרניחובסקי עברית אחרי אלפיים שנה של

41. חוה שפירא, "האהבה בשירי טשרניחובסקי", השלח, 35, 1919, עמ' 151-157; ההדגשה שלי.

42. שם, שם.

43. שם, שם.

44. יוסף קלזונר, "ספרותנו", השלח, ח:מו, 1901, עמ' 354-368.

45. דב סדן, "בין תוכחה לאידיליה" (1936), בתוך: יוסף האפרתי (עורך), שאול טשרניחובסקי –

מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו, עם עובד, תל-אביב 1976, עמ' 142-150.

46. ברנר, "משדה הספרות – חוברת היובל של טשרניחובסקי" (1919), בתוך: האפרתי (עורך),

שם, עמ' 89-93.

גולה".⁴⁷ עמדתה של שפירא, הרואה דווקא בפנייתו של טשרניחובסקי אל התרבות הזרה בסיס לשיירה לאומית טובה, היא אפוא עמדה חריגה בשיח הציוני על זיקתו של המשורר למפעל הלאומי; כמבקרת ציונית היא קרובה ברוחה דווקא לעמדותיו של דוד פרישמן הלא-ציוני, שטען בזכות חיוניותה של הזיקה בין הספרות העברית לספרויות אירופה.⁴⁸ עניין נוסף העומד במוקד עיסוקה של שפירא בביקורת הספרות הוא המגדר. המאמר הראשון של שפירא שעסק בספרות העברית – קדמו לו מאמרים על ספרות גרמנית – נקרא "טיפוסי הנשים בסיפורי מנדלי", והוא פורסם ב-1918, באותה שנה שבה פורסמה גם מסתה הראשונה של כצנלסון-שז"ר. שש שנים לפני פרסומו, ב-1912, ראה אור הכרך השלישי במהדורת שלושת הכרכים של כל כתבי מנדלי מוכר ספרים. בדברי ההקדמה של ביאליק למהדורה זו הוא הגדיר את מנדלי כסופר הראשון שהעניק לקוראי העברית יצירה ספרותית ראויה על העולם היהודי. בעקבות פרסום המהדורה, ובעיקר לאחר מותו של אברמוביץ ב-1917, נדרשו מבקרי הספרות העברית למתח ששרר בין עולמו היהודי הגלותי של מנדלי לבין דרישותיה הבורעות של הלאומיות הציונית. מיכאל גלזמן טוען בהקשר זה כי ברנר ניסה להציג את מנדלי כציוני ואילו קלוזנר הכיר גם ברתיעתו של מנדלי מן הציונות וגם בחלקו בהכשרת הקרקע לציונות.⁴⁹ בניגוד להם, ובדומה לכצנלסון-שז"ר, גרס המשורר יהודה קרני כי שומה על הספרות העברית להתנתק מן הנטיות הגלותיות המתגלמות ביצירתו של מנדלי, וזאת, כדי לפנות מקום לכינונה של ספרות לאומית שערכיה לאומיים ואנטי-גלותיים.⁵⁰ שפירא, בשונה מקרני ובדומה לביאליק, התייחסה למנדלי כאל הראש והראשון בספרות העברית, אבל נימוקיה לכך היו מפתיעים ורחוקים מאלו שהושמעו לפנייה: היא הצביעה על הממד המגדרי-לאומי החבוי בכתבתו של מנדלי, ממד המתגלה באינטימיות שהוא יוצר עם דמויות הנשים בסיפוריו ובפתחון הפה שהוא מאפשר להן. שפירא התפעלה מיכולתו של מנדלי לדובב את דמויות הנשים בסיפוריו והדגישה כי הוא לא העלה על נס דמויות אלו ולא ניסה לייפות אותן אלא הכיר בחשיבותם של חיי הנפש הנסתרים שלהן ועמד על עולמן הרגשי ועל מצבן הפוליטי כנשים: "ובנות ישראל תהגינה תמיד כבוד ויקר לסביהן זה, שידע גלות את מצפוני לבן, את העולם הטמיר, שאיש לא פילל את מציאותו, את מכאוביהן ומר נפשן, שאיש לא שיערם... זה הסבא, שהצדיק את התקוממותן על ההשקפות המשוונות, שיש לבני עמך עליהן ועל תפקידן, ובסאטירתו המרה ציין את הצד המגוחך שבהשקפות הללו".⁵¹

47. כצנלסון, לעיל הערה 14, עמ' 72.

48. על גישתו של פרישמן לספרות האירופית ולהשפעתה הרצויה על הספרות העברית ראו פרוש, לעיל הערה 7, עמ' 55-58, 144-151. על היחסים בין שפירא לפרישמן ניתן ללמוד מן המסה שכתבה שפירא על פרישמן ב-1923, וראו שפירא, לעיל הערה 38, עמ' 301-311, וכן ביילין וזירלר, שם, עמ' 527-532.

49. מיכאל גלזמן, הגוף הציוני: לאומיות, מגדר ומיניות בספרות העברית החדשה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2007, עמ' 133-135.

50. יהודה קרני, "שאלו טשרניחובסקי – בן המזרח", השלח, 35, 1918, עמ' 203-208.

51. חוה שפירא, "טיפוסי הנשים בסיפורי מנדלי", השלח, 34, 1918, עמ' 99; ההדגשה שלי.

שפירא קשרה את יחסו יוצא הדופן של מנדלי לנשים למתח העולה ממכלול יצירתו בין התרבות היהודית, שאותה הכיר ובתוכה פעל, לבין הספרות האירופית בת הזמן שהשפיעה עליו בעוצמתה ובחדשנות שבה. הנושא שסביבו מגיע מתח זה לשיאו ביצירת מנדלי, לפי שפירא, הוא היחס למיניות ולאהבה. שפירא הזדהה בגלוי עם דמויות של נשים ביצירות ספרות והפכה את שאלת אמינותה ומורכבותה של נוכחותן ביצירה לאחת מאמות המידה להערכתן של יצירות אלו. אולי בשל כך העניקה למתח הבין-תרבותי העולה מיצירתו של מנדלי ערך חיובי. כוחו של מנדלי כסופר מתגלה לטענתה בכך שהוא מציג תמונה היסטורית אמינה של מציאות החיים בעולם היהודי ומתעכב על זרותה העמוקה של האהבה הארוטית למציאות חיים זו, ועם זאת עולה בידו להבליט את היעדרה של האהבה מחיי הדמויות ביצירותיו כהיעדר-נוכח המכאיב להן בפועל:

קשה יהיה לבני הדור הבא לתאר להם את מנהגם של היהודים עם בנותיהם, ומשום כך יהיו ציוריו של מנדלי נראים לרבים מהם כמוגזמים. [...] לפנינו תמונה בולטת ובהירה של דור זה עם השקפותיו המשוונות, חייו ומנהגיו המשונים ורגשותיו הקופאים, שמתנגשים לרגלי התנאים המשונים או למרות אלה, בהרגשות החדשות, ההולכות ומתפתחות בקרב לבותיהם של הצעירים או הצעירות. ומבינים אנו את הטראגדיה הנפשית של בת ישראל, שהיא אנוסה לחנוק בקרבה את רגשות לבה הטבעיים ולהלחם בהם בכל נפשה [...] הנה כי כן הבין מנדלי וידע לתאר בדברים רכים וענוגים את האהבה [...] הוא משיג אותה בכל גדלה, יפיה ועמקה, אולם החיים שהוא מתאר אינם נזקקים לה והצייר והאמן הגדול אנוס לראות את החיים, שהוא מצייר, בכל מומיהם, אף על פי שלבו תוסס וכואב...⁵²

במאמרה מציגה שפירא את מנדלי כסופר הראשון שנשים קוראות עברית יכולות למצוא בכתביו עוגן גנאולוגי המאפשר להן להפוך את סיפוריו לנקודת מוצא להעמדת נרטיבים לאומיים-מגדריים משלהן. בסיפוריו נפרש מגוון גדול של טיפוסים נשים: צעירות וזקנות, מוגבלות ויצירתיות, בעלות כישרון לשמוח וכאלו המחניקות את עולמן הפנימי. כולן נתונות למתחים בין מאווייהן לבין ציפיות משפחתיות וחברתיות, ובמובן זה הן מתוארות באופן הדומה לזה שבו מתוארות דמויות הגברים ביצירותיו. ראשוניותו של מנדלי בעניין זה ניכרה בעיניה של שפירא בהשוואה לסופר אחר, י.ל. פרץ, שהנשים בסיפוריו עשויות מקשה אחת ומגלמות תמיד ערכים של כניעות, קבלת דין וצייתנות. על פי שפירא, ריבוי טיפוסים הנשים בסיפוריו של מנדלי וההבחנות שהוא עורך בין דמויות השייכות לכאורה לאותו "טיפוס" סללו לנשים ממשיות, בעולם החוץ-ספרותי, את הדרך להפוך מקוראות המתבוננות "מבחוץ" בייצוגים ספרותיים של עולם הגברים לקוראות היכולות למצוא בספרות הבנה היסטורית של עצמן. שפירא תפסה אפוא את הספרות הלאומית כזירה שדרכה ניתן לספוג השפעות זרות – למשל ייצוג חיי הנפש של

52. שם, עמ' 97-100.

נשים – ולהזיז בהן את היצירה העברית, ובכך להרחיב את גבולותיה המגדריים והלאומיים. בשונה מכצנלסון-שז"ר, היא לא חששה מפני התבוללות או מפני הרעלה שעלולה לזהם את הספרות העברית, אלא דווקא מפני מחנק תרבותי שלא יאפשר לה להתפתח.

במאמר משנת 1931, "על הביקורת שלנו", ציינה שפירא כי ביקורת הספרות היא גורם יוצר ומסייע ליצירה וכי לא תיתכן ספרות חשובה בלי ביקורת המבינה את תפקידה הפעיל בהזנת השיח הספרותי.⁵³ מתוך נאמנות להשקפתה בדבר הערך החיובי של המגע בין תרבויות הרבתה שפירא לכתוב ביקורות בעברית על ספרות שראתה אור בשפות אחרות, בעיקר בגרמנית וברוסית; בין היתר עסקה ברומן אטלנטיס מאת המחזאי הגרמני, זוכה פרס נובל לספרות, גרהרט הויפטמן,⁵⁴ בייצוגי המוות בספר על המוות מאת מוריס מטרלינק,⁵⁵ בזרם האקספרסיוניסטי במודרניזם האירופי ובמפגש בינו לבין יצירתו ודמותו של רבינדראנת טאגור,⁵⁶ וכן ביצירות של בלוק, גורקי ובלאמונט.⁵⁷ שפירא פרסמה גם מאמרי ביקורת בשפות לועזיות, בגרמנית, בצ'כית וביידיש, ולא ראתה בכך בגידה בנאמנותה לתרבות העברית ולשפתה.⁵⁸

7

הדיון בכתביהן הביקורתיים של רחל כצנלסון-שז"ר ושל חוה שפירא מגלה תפיסות שונות ואף מנוגדות באשר לאופיה הרצוי של הספרות הלאומית: כצנלסון-שז"ר הייתה שותפה למגמה ביקורתית שאפשר להגדירה "לאומית בדלנית", אותה מגמה שאפיינה גם מבקרים נוספים של הספרות העברית, דוגמת קלוזנר וצמח, ואילו שפירא דגלה במגמה שניתן לכנותה "אירופית-אוניברסליסטית" ועמה נמנו גם יעקב רבינוביץ ורוד פרישמן. ואולם, דומה כי המושגים המשמשים לתיאור הדיכטומיה בין שתי הגישות הביקורתיות הללו – "לאומית בדלנית" ו"אירופית-אוניברסליסטית" – מחמיצים את המטען המגדרי שנלווה לתפיסה הלאומית שלהן בכל הקשור לספרות. אני מציעה אפוא לחשוב על הדיכטומיה בין שתי הגישות הביקורתיות הללו באמצעות הבחנה נוספת ומשלימה, זו שבין עמדה אינטלקטואלית מונוגמית, עמדתה של כצנלסון-שז"ר, לבין עמדה אינטלקטואלית לא-מונוגמית, עמדתה של שפירא.

במקום אחר עמדתי בפירוט על המסרים המגדריים הגלויים והסמויים שאפיינו את התעוררותה של המחשבה הציונית וטענתי, בהתבסס על מחקרים שעסקו במשאלה

53. הנ"ל, לעיל הערה 38, עמ' 239-241.

54. הנ"ל, "רומן חדש של הויפטמן", השלח, 28, 1913, עמ' 563-567.

55. הנ"ל, "על המוות", השלח, 32, 1917, עמ' 63-69.

56. הנ"ל, "הספרות הצעירה", התרן, 10: יא, 1923, עמ' 72-79.

57. הנ"ל, "הספרות הרוסית של עכשיו", השלח, 43, 1925, עמ' 76-87.

58. בעניין פרסומיה של שפירא בשפות זרות ראו יוקטן, לעיל הערה 38, עמ' 44.

הציונית להמצאת "יהודי חדש"⁵⁹ ועל מחקרים שעסקו בניתוח משאלה זו והשלכותיה מפרספקטיבה מגדרית,⁶⁰ כי למרות ההבדלים המהותיים בין הזרמים השונים של המחשבה הציונית מאחדת אותם ההנחה שרק גבר יהודי חדש יוכל לעמוד במוקד המהפכה הלאומית ולקדם אותה.⁶¹ חוקרי ספרות והיסטוריונים רבים עסקו בהרחבה בניתוח ובפרשנות של המסרים המגדריים שאפיינו את שיח הלאומיות הציוני ואת הספרות הציונית בתקופת העליות האידיאולוגיות.⁶² מסרים דומים להפליא, הגדושים בתכנים מיניים ומגדריים, אפיינו לא רק את הזיקה לאדמת המולדת ולזהות המגדרית של החלוצים, שביקשו להגשים את חזון הלאומיות, אלא גם את הזיקה לשפה ולספרות העברית, וגם הם כבר לכדו את תשומת לבם של חוקרים בתחומים שונים.⁶³ הארוטיזציה של השפה והספרות ושל אדמת המולדת הייתה שגורה ומקובלת במרחב העברי עד שנעשתה "שקופה" וכאילו מובנת מאליה. המרחב הגיאוגרפי של ארץ-ישראל, המרחב הלשוני של העברית והמרחב הספרותי העברי נתפסו כאתרים "נשיים", ואילו הגבר, נציגו המובהק של הנרטיב הלאומי, תואר כמי שחווה, דרך עבודת האדמה, הכתיבה בעברית וקריאת הספרות העברית, מגע מועצם ולעתים מייסר עם גבריותו, וזאת על ידי חזרתו לתוך האתרים ה"נשיים" הללו והשתלטות עליהם.

הקשיים שעמדו לפני מבקרות שביקשו להצטרף לשיח האינטלקטואלי על הספרות העברית קשורים, בין היתר, בדימויים ארוטיים נוקשים אלו ובחלוקת התפקידים המגדרית

59. ראו, למשל, אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, עם עובד, תל-אביב 1997.
60. רחל אלבוים-דרור, המחר של האתמול, יד יצחק בן-צבי ומוסד ביאליק, ירושלים 1993; הנ"ל, "האישה הציונית האידיאלית", בתוך: יעל עצמון (עורכת), השתמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2001, עמ' 95-115; דוד ביאל, ארוס והיהודים, תרגום כרמית גיא, עם עובד, תל-אביב 1994; בילי מלמן, "מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מיגדר וארץ ישראליות (1890-1920)", ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל, סב, 1997, עמ' 243-278; דבורה ברנשטיין, "חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שבדרך", בתוך: שילה, קרק וחזן-רוקם (עורכות), לעיל הערה 4, עמ' 7-25; הנ"ל, לעיל הערה 26; גלזמן, לעיל הערה 49.
61. ראו אולמרט, לעיל הערה 5.
62. כך, למשל, חמוטל צמיר תיארה את כמיהתה של הציונות לעבודת האדמה ולהולדת האומה כמנגנון התקה שאיפשר לחלוצים-הגברים לנכס את האקט הסמלי של ההולדה ולהפקיעו מן הנשים (חמוטל צמיר, בשם הנוף: לאומיות, מגדר וסובייקטיביות בשירה הישראלית בשנות החמישים והששים, כתר ומרכז הקשרים לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים ובאר שבע 2006); מיכאל גלזמן ניתח את הספרות העברית הקאנונית במפנה המאה העשרים כמרחב שדרכו ובאמצעותו ביקשה הלאומיות הציונית לכונן גבריות יהודית חדשה (גלזמן, לעיל הערה 49); ובעז נוימן קבע כי "הסיפור הציוני של חלוצים רבים הוא למעשה סיפור של התאהבות רומנטית, אפילו ארוטית ומינית, בארץ ישראל" (בעז נוימן, תשוקת החלוצים, עם עובד, תל-אביב 2009, עמ' 34).
63. וראו, למשל, Naomi Seidman, *A Marriage Made in Heaven: The Sexual Politics of*, University of California Press, Berkeley, CA 1997; אולמרט, לעיל הערה 5.

המצויה בבסיסם. כצנלסון-שז"ר ושפירא אמנם לא נתקלו בהתנגדות גלויה כאשר ביקשו לפרסם את מאמריהן, אולם האקלים המגדרי שאפיין את השיח האינטלקטואלי, עיצב אותו ועוצב דרכו, השפיע, מדעת או שלא מדעת, על כל אחת מהן. נראה כי ההיבטים המגדריים במובהק של שיח הלאומיות ושל השיח על הספרות מחדדים את הקשר בין האופן שבו תפסו שתי המבקרות הראשונות את תפקידיה של ביקורת הספרות בנוגע למשימה הלאומית של כינון האומה לבין יחסן לשאלה המגדרית ולמקומה בספרות העברית.

אחת הדרכים שבהן יכלו המבקרות הראשונות להצטרף לקהילה הלאומית, ולדיון שהתקיים בין חבריה על עתידם המשותף, הייתה באמצעות אימוץ הדימויים המיניים הרווחים. ואמנם, כצנלסון-שז"ר תיארה את העדפת העברית על פני היידיש באמצעות מושגים כגון בגידה, נאמנות ואינטימיות, וטענה אותם בקונוטציות ארוטיות וזוגיות. שפירא, לעומתה, לא הצטרפה לשיח הלאומי-ארוטי אלא הציעה לו חלופה. המינויות, האהבה ויחסי הכוח בין גברים לנשים, וכן מקומן של הנשים בספרה הספרותית, הוצגו במאמריה לא דרך שימוש לשוני שקוף, כביכול, כי אם כשאלות גלויות. כך, למשל, היא העריכה את הסופרים העבריים השונים על פי מידת המרכזיות שהעניקו ביצירתם לסוגיות אלו. לפיכך היא ביקרה את ברדיצ'בסקי ופאיירברג – הסופרים החשובים ביותר בספרות העברית החדשה, על פי צנלסון-שז"ר – על כך שכתבו בעיקר לקהל של קוראים-גברים והתמקדו בדמויות של גברים, וגם יל"ג, שבשירו "קוצו של יו"ד" היה הראשון שהפנה זרקור לשאלת מעמדן של נשים, עשה זאת לדעתה מטעמים אידיאולוגיים משכיליים פולמוסיים, מתוך התנגדות ליהדות המסורתית. הנשים היו בעיניו "חומר שמזין את המלחמה", ותו לא.⁶⁴

הדיון האקדמי במטאפוריזציה המינית של שיח הלאומיות הדגיש בדרך כלל את היסוד הדכאני הטמון בה. עולם הדימויים המיני נתפס בהקשר זה כזירה נוספת שבה גברים מפעילים כוח על נשים במטרה למנוע מהן את חירותן. אולם ניתן להשתמש בשפת הדימויים המינית באופן אחר ולרתום אותה לחידוד הניגוד בין שתי המבקרות הראשונות של הספרות העברית. כך, ניתן לומר שכצנלסון-שז"ר דרשה בעשרים שנותיה הראשונות כמבקרת לבצר את גבולות הספרות העברית באמצעות מערכת יחסים אקסקלוסיבית עם השפה העברית ועם המחשבה הלאומית. כלומר, היא דרשה מן הספרות העברית להיות מונוגמית – למשטר את התשוקה לשפות ולספרויות אחרות ולהפנות עורף לאינטימיות שחשו היוצרים וקהל הקוראים כלפי שפות ותרבויות אלו; וכאמור, היא עצמה התקשתה לעמוד בדרישה זו. שפירא, בניגוד לה, דרשה מן הספרות העברית להרחיב את גבולותיה האמנותיים והרעיוניים על ידי היפתחות מכוונת, כמו זו של טשרניחובסקי, להשפעות זרות. לשיטתה, הספרות העברית היא ממילא אתר מפולש ולא מונוגמי המקיים מערכת זיווגים הבוחשת לשונות וספרויות שונות ומשדכת ביניהן. שפירא עצמה, בכתבתה, לא שמרה אמונים באופן אקסקלוסיבי – לא לספרות העברית, לא לנושאים הפמיניסטיים שהעסיקו אותה וגם לא לז'אנר אחד של כתיבה.

64. חוה שפירא, "דמות האישה בספרותנו", התקופה, 26-27, 1930, עמ' 617-633.

הניגוד המובהק בין שתי המבקרות הראשונות, והעובדה שהן אינן מזכירות אישה את רעותה במכתביהן או ביומניהן,⁶⁵ מלמדת שלא הייתה להן תודעה דורית-מגדרית והן לא תפסו את עצמן כשייכות לאותה קבוצת התייחסות. למרות זאת ניתן להצביע על עניין המשותף לשתייהן: במקום מרכזי בפעילותן הביקורתית עומדת הזיקה בין יחסה של הספרות העברית לספרויות אחרות (הסתגרות או היפתחות) לבין יחסה כלפי השאלה המגדרית. כצנלסון-שז"ר דורשת הסתגרות ודוחקת את השאלה המגדרית לשולי העיסוק בספרות; שפירא דורשת היפתחות ומציבה את השאלה המגדרית במרכז. מעניין לציין כי בכל הנוגע למקומה של הספרות הלא-עברית בתוך התרבות העברית, המבקרות הבולטות הנוספות שפעלו בתקופתן של שפירא וכצנלסון-שז"ר – אלישבע ביחובסקי, רחל בלובשטיין ולאה גולדברג – היו קרובות בגישתן דווקא לשפירא. כל השלוש, שהזדהו עם המפעל הציוני בכל מאוּדן, הרבו לעסוק בספרות האירופית במקביל לכתבתן על הספרות העברית ואף אחת מהן לא ראתה בכך בגידה באתוס הציוני או ערעור על מסירותה לרעיון הלאומי. מדוע אפוא הודרה שפירא לשולי הזיכרון התרבותי וכמעט נמחקה ממנו כליל? אולי משום שבניגוד למבקרות האחרות בנות דורה, שפירא מעולם לא היגרה לארץ-ישראל וממילא לא התערתה בקרב אנשי הספרות בארץ. אפשר שריחוקה הגיאוגרפי מן המרכז הארץ-ישראלי, והאקלים האינטלקטואלי והמגדרי הלאומי שלא היה בשל לקלוט את עמדותיה הרדיקליות לזמן – עמדות שמתוכנן צמחו הבחנותיה הייחודיות להבנת הדינמיקה המגדרית בספרות העברית – גזרו שכחה על מפעלה האינטלקטואלי.⁶⁶ בשונה משפירא, עבודתה של צנלסון-שז"ר כעורכת המייסדת של דבר הפועלת, מעורבותה בהנהגת תנועת הפועלות, פעילותה הציבורית למען נשים, שהלכה וגברה עם השנים, והכוח שנוסף לה עם מינויו של בן זוגה זלמן שז"ר לנשיאה השלישי של מדינת ישראל – כל אלה הקנו לה, בעיקר בערוב ימיה, הכרה מסוימת כמבקרת אך בעיקר

65. מבחר מיומניה ומכתביה של שפירא הופיע בספר בהכנסי עתה, לעיל הערה 38, עמ' 353-488. מכתביה של צנלסון-שז"ר לבעלה זלמן שז"ר ראו אור בספר החופים השניים – מכתבים, 1909-1963 / רחל זלמן שז"ר, בעריכת מיכל הגתי, הספריה הציונית על יד ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים 1999. מבחר מיומניה של צנלסון-שז"ר פורסמו בכרך אדם כמו שהוא, לעיל הערה 18.

66. כך, למשל, במאמרה על מגדלי, "טיפוסי הנשים בסיפורי מגדלי", שנכתב כעשר שנים לפני חדר משלך של וירגיניה וולף (1929), מסה הנחשבת לדיון הראשון על ספרות מפרסקטיבה פמיניסטית מערבית, מעלה שפירא את הטענה הרדיקלית לפיה דימויים של נשים בעולם הספרות מתפקדים כמנגנון פסיכולוגי וחברתי בעל פוטנציאל דכאני – או, לחלופין, מעצים – עבור נשים מחוץ לעולם הבדוי המבקשות להפוך לשותפות פעילות בעולמה של הספרות. טענה דומה לזו של שפירא, הקושרת בין דמויות הנשים בסיפורת הבדיונית לבין מעורבותן של נשים ברפובליקה הספרותית, כיוצרות וכקוראות, הועלתה במחקר האקדמי של הספרות המערבית רק כחמישים שנה לאחר מאמרה של שפירא, וראו, למשל, Mary Ellmann, *Thinking About Women*, Harcourt, New York 1968

כפעילת ציבור, ואיפשרו לה להתמקם בשולי התודעה הציבורית והתרבותית. ב-1966, כשכינסה את מסותיה על הספרות בקובץ על אדמת העברית, זכה הספר להתייחסויות רבות ואוהדות בעיתונות היומית.⁶⁷

שפירא מצאה את מותה בפראג בשנת 1943. כפי הנראה התאבדה כשבוע לפני שהייתה אמורה להישלח ביחד עם שאר יהודי העיר למחנה הריכוז טרזיינשטדט. עם מותה נדחתה לשנים רבות ההתמודדות עם האתגרים הפרשניים שהציבה לספרות העברית. הספר בהכנסי עתה שראה אור בעריכת קרול ביילין וונדי זירלר בהוצאת רסלינג בשנת 2008, הכולל מבחר מכתביה של שפירא, וכן העניין המחקרי המחודש ביצירתה, שמאמר זה הוא אחד מביטוייו, הם אולי ראשית התיקון לכך.

67. ראו, למשל, רבקה כצנלסון, "שני ספרים", דבר הפועלת, לב, אפריל 1966, עמ' 100; שלמה גרודזנסקי, "על אדמת העברית", ידיעות אחרונות, 27.5.1966; אלכסנדר מנור, "על אדמת העברית", הפועל הצעיר, 37, 7.6.1966, עמ' 24-25; י. פרידלנדר, "אוצר של אנרגיה לאומית", היום, 19.8.1966.